

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR SİVAS'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Yrd. Doç. Dr. Adnan MAHİROĞULLARI*

ÖZET

Sivas, önemli yollar kavşağında bulunan bir Anadolu kentidir. Şehir, en parlak dönemini Selçuklular zamanında yaşamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehrin nüfusu kısmen artmaya başlamış; XX. yüzyılın başlarında 56.000'e ulaşmıştır. Aynı dönemde şehirde modern eğitim kurumları açılmıştır.

Sivas'ın ekonomik yapısı tarım ekonomisi ağırlıklıdır. Ticaret, ikinci sırada yer alır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iç ticaret canlanmış; fakat transit ticaret gerilemiştir. Sivas'ın dış satımını, genellikle küçük el sanatlarına dayalı bıçakçılık, halı, çorap ve tarım ürünleri oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehirde küçük ölçekli bazı sanayi işletmeleri kurulmuş, fakat sayıları yetersiz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, sosyal yapı, ekonomik yapı.

ABSTRACT

SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURES OF SİVAS FROM THE MID OF 19. th CENTURY TO THE FIRST WORLD WAR

Sivas is an Anatolian city which stands at the crossroads of important ways. It experienced its brightest time in the Seljuk period.

The population of the city began to increase from the second the half of the 19

---

* Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyesi.

th. century and it reached 56.000 at the beginning of 20 th. century. At the same time modern education institutions were opened in the city.

The economic structure of Sivas is mostly agricultural economy. Commerce is in the second place. Internal-trade became enlivened; but transit passage decreased since the midst of the 19.th. century. Handcrafts such as making knives, carpet, socks and agricultural products formed the export of Sivas.

At the end of the 19th. century some industrial enterprises were established, but their number were not enough.

Key Words: *Sivas, social structure, economic structure.*

GİRİŞ

Sivas, Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden biridir. Yazılı kaynaklara göre, sırasıyla Hititler, Asurlular, Lidyalılar, Persler, Romalılar, Bizanslılar ve nihayet XI. yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin eline geçmiştir. Coğrafi konumu gereği Avrupa'yı Asya'ya bağlayan önemli yollar kavşağında bulunması şehre stratejik önem kazandırmıştır. Şehir bir süre, Danişmendliler, Eratnalılar ve Kadı Burhaneddin Ahmet Devleti gibi beyliklere başkentlik yapmıştır.

Sivas, 8 Kasım 1863 (H.1280) tarihli "Vilayetler Nizamnamesi"yle gerçekleştirilen yeni idari yapılanmada "vilayet" statüsü elde etmiş; kendisine bağlı üç sancağın Amasya, Tokat ve Şebin Karahisar'ın "sancak merkezi" olmuştur.

Sivas, kuşkusuz en parlak dönemini Selçuklular döneminde yaşamıştır. Şehir, Selçuklular döneminde eriştiği gelişmeyi ve önemi Osmanlılar döneminde sürdürememiş; her şeyden önce Selçuklular zamanında elde ettiği "ticaret şehri" olma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Osmanlılar döneminde, Selçuklular dönemine göre şehir nüfusunda da önemli oranda gerilemeler yaşanmış, kısaca Sivas, Anadolu'da baş gösteren Celali isyanlarının da etkisiyle XVII. yüzyıl başlarından itibaren kabuğuna çekilmiş bir görünüm arz etmiştir.

XIX. yüzyılda ülke genelinde başlatılan yeniden yapılanma döneminde, özellikle aynı yüzyılın sonlarına doğru Sivas'ın sosyal yapısında görece gelişmeler yaşanmış; şehir nüfusu kısmen artmaya başlamış, Batı tarzında eğitim ve sağlık kurumları kurulmuştur. Dolayısıyla yeniden yapılanma süreci, Sivas'a, yeni ihdas edilen idari ve askeri kurumlarda görev yapan önemli sayıda memur, subay/asker kazandırmıştır.

Şehir merkezinde devletten maaş alan bir ücretli kesimin oluşması, en azından iç ticareti canlandırmış; yönetici kesimin ihtiyaçları doğrultusunda şe-

hirde üretilen veya ithal edilen mal kalemlerini çeşitlendirmiştir. Aynı zamanda bu oluşum, vilayetin kültür yapısını zenginleştirmede, dolayısıyla giyim, kuşam ve davranışlarda “kent kültürü”nün pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Bu çalışmaya başlamadan önce formasyonumuz gereği sadece “XIX. Yüzyılda Sivas’ta Çalışma İlişkileri”ni incelemeyi düşünmüştük. Ne var ki, çalışma ilişkileriyle ilgili kaynak araştırırken Sivas’ın gerek sosyal, gerekse ekonomik yapısına ışık tutacak çok sayıda yerli ve yabancı kaynağa rastladık. Ulaşabildiğimiz kaynakların önemli bir kısmı XIX. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemi kapsamaktaydı. Bu nedenle makalenin muhtevasını genişleterek çalışmamıza ekonomik ve sosyal yapıyı da ilave ettik. Vilayetin sosyal yapısını, nüfus, eğitim ve esnaf teşkilatları gibi ana başlıklar altında inceledik; sosyal yapının ikincil unsurlarıyla ilgili yeterli kaynak bulamadığımız için bunlara yer veremedik.

Makalede, mümkün olduğunca birinci el kaynaklar kullanarak XIX. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte Sivas’ın sosyo-ekonomik yapısını incelemeye çalıştık.

I-SOSYAL YAPI

A-NÜFUS

Sivas’ın nüfusu ile ilgili veriler XV. yüzyılın ortalarından itibaren takip edilebilmekteyse de (Eken, 1999: 15), nispeten güvenilir rakamlara II. Mahmut döneminde askeri ve mali ihtiyaçların temini ve tespiti amacıyla yapılan sayımlarla erişilebilmiştir (Demirel, 1998: 62). II. Mahmut döneminde şehir merkezinde yapılan iki ayrı nüfus tespitinde; 1827’de 3634 hane; 1831’de 3847 hane sayılmıştır. Bu sayıya askeri gruplar, dul kadınlar ve kiracı zimmiler dahil değildir. Her hane, klasik hesaplama yöntemi çerçevesinde beş rakamıyla çarpıldığında 1827’de şehrin nüfusu 18.170; 1831’de 19.235’dir (Demirel, 1998: 62). Bu rakamlara askerler, dul kadınlar ve kiracı zimmiler de dahil edilince 4 yıl arayla yapılan bu iki sayımda şehrin nüfusunun yaklaşık 20.000 civarında olduğu söylenebilir.

Sivas’ın II. Mahmut döneminden sonraki yıllarla ilgili nüfusunu, ihtiyatla yaklaşmak kaydı ile o yıllarda şehre gelen seyyahların seyahatnamelerinden ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilen nüfus sayımlarından, keza “salnameler”den öğrenmek mümkündür. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, gerek salnamelerin, gerekse nüfus ve ekonomik yapıyla ilgili istatistiklerin yayınlan-

maya başlamasıyla Sivas Sancağı ile ilgili nüfus verilerine ulaşmak kolaylaşmıştır.

1890'da Sivas'a gelen ve yaklaşık iki ay şehirde kalan Fransız seyyah Vital Cuinet'nin seyahatnamesinde şehir merkezinin nüfusu 43.112 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 32.504'ü Müslüman; kalanı ise, çoğunluğunu Ermeni Gregoryenler ve Rum Ortodoksların oluşturduğu gayr-i müslüm nüfustur (Cuinet, 1892: 665).

Sivas, XIX. yüzyılın sonlarına doğru başka ülke ve vilayetlerden göç almıştır. Kırım Savaşı sonrasında çoğunluğu Çerkez asıllı "Kafkas Göçmenleri" (Kodaman, 1987: 181), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında "Kars Göçmeni" olarak bilinen 3.000 civarında muhacir Sivas merkez ile Koçgiri (Zara) ve Koçhisar (Hafik) kazalarına yerleştirilmiştir. Aynı yıllarda Tonus (Şarkışla), Koçgiri, Yenihan (Yıldızeli) ve Koçhisar kazalarına ikinci defa önemli miktarda Kafkas göçmenleri iskan edilmiştir (Karaman, 2001: 54).

1308 (1890) Tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde kent merkezi dahil, merkez kazanın nahiye ve köyleriyle toplam nüfusu 87,615'tir. Bu nüfusun 64.836'sı Müslüman, 22.779'u gayr-i müslümlerdir. Kazalar dahil tüm sancak nüfusu ise, 228.435 olup, bu nüfusun 179.718'ini Müslümanlar, 48.717'sini gayr-i müslümler oluşturmuştur. Bu sayıya Koçgiri kazasına yerleştirilen 1.378; Aziziye'ye 9.200, Gürün'e 157; Hafik'e 1.600 muhacirin toplam rakamı olan 12.335 kişi de ilave edilince Sivas Merkez Sancak'ın nüfusu 1890 yılı itibarıyla 240.870 kişiye ulaşır (Karaman, 2001: 117).

XX. yüzyılın hemen başında, 1901'de Sivas'taki Fransız Konsolosu'nun Fransız Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği verilere göre; Sivas şehir merkezinin o tarihteki nüfusu 49.000'dir (Kodaman, 1987: 179),.

1890'daki Sivas Merkez Kaza'nın nahiye ve köyleriyle toplam nüfusu 87.615'ten, 1904'te (H.1321) 101.151'e yükselmiştir (1321 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1904; 236). 1890'da 240.870 olan merkez sancağın nüfusu ise, 1909'da 340.101'e yükselmiştir (Güran, 1997: 29).

Yukarıdaki verilerde görüldüğü üzere Sivas'ın nüfusu homojen bir nüfus olmayıp, önemli miktarda Hıristiyan azınlıkları ihtiva etmektedir. Gayr-i müslüm nüfus, toplam sancak nüfusunda yaklaşık % 18 oranla (Karaman, 2001: 117), Anadolu'daki diğer sancaklar içinde oldukça yüksek bir paya sahiptir. Bu durum, kuşkusuz XI. yüzyılın başlarında bugünkü Van yöresinde ikamet eden Ermeni nüfusun, artan Türk akınları karşısında Kralları Senekerim'in Bizanslı-

larla anlaşarak Sivas'ta iskan edilmesinin bir sonucudur (Cuinet, 1892: 645; Mahiroğulları, 1997: 62). Dolayısıyla azınlık nüfusun büyük bir kısmı Ermeniler'den, az bir kısmı da Rumlar'dan oluşmaktadır.

Hicri 1325 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'nde nüfus, Sivas Vilayeti'ne bağlı diğer sancakların nüfuslarıyla birlikte verilmiştir. Ancak aynı salnamede kent merkezindeki hane sayısı belirtilmiş olduğundan, klasik hesap yöntemiyle 1907'deki şehir nüfusunu tespit etmek mümkündür: 11.341 hane beş rakamı ile çarpıldığında yaklaşık nüfus 56.705'tir. 1890'da şehir merkezindeki 43.112 olan nüfus, kentleşme kuramları çerçevesinde sancak merkezinin sunduğu eğitim, sağlık hizmetleri gibi imkanların da bir sonucu olarak 1901'de 49.000'e 1907'de 56.705'e yükselmiştir.

İncelediğimiz süreçte Sivas'ın nüfusunda büyük bir artış yaşanmadığı görülmektedir. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar şehir nüfusu önemli bir artış kaydetmemiştir; 1806'da Sivas'a gelen Fransız seyyah Adrien Dupré'nin seyahatnamesinde 16.000 olarak belirtilen şehir merkezinin nüfusu (Dupré, 1819: 48), 1890 yılı itibarıyla 85 yılda ancak bir buçuk kat artarak 43.000'e ulaşabilmiştir. Şehir nüfusu, XIX. yüzyılın sonlarına doğru az da olsa artış kaydetmeye başlamış; 1890'daki verilerle kıyaslandığında 10 yıl sonra 1901'de % 15 artarak 49.000, altı yıl sonra aynı oranda % 15 artarak 56.705 olmuştur. 1890 sonrasında yaşanan şehir nüfusundaki görece artış, büyük ölçüde taşradan göç yoluyla gerçekleşmiştir. Nüfustaki bu artış, yukarıda belirtildiği gibi XIX. yüzyılın sonlarına doğru vilayet merkezine modern eğitim kurumlarının açılışı, tıbbiye diplomalı doktorların görev yaptığı iki hastanenin faaliyete geçmesi, keza belediyenin ihdası ile halka sunulan yeni hizmetlerle izah edilebilir.

B-EGİTİM

XIX. yüzyılın ortalarında Sivas'ta geleneksel eğitim kurumları olan "sıbyan mektepleri" ve "medrese"ler mevcuttur.

Aynı yüzyılın ilk çeyreğinde, özellikle II. Mahmut döneminde başkent İstanbul'da Avrupalı tarzda eğitim kurumları ihdas edilmiş; ne var ki, bu kurumların Anadolu'ya yayılması aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru gerçekleşebilmiştir.

Sivas'ta Batı tarzında eğitim veren ilk eğitim kurumu, bugünün ilköğretim okullarının birinci kademesi sayılan ve üçer yıllık iki devre eğitim veren "iptida-i mektepler" dir. Bu okullar doğrudan Maarif Nezareti'ne bağlıdır. 1308

(1890) tarihli Sivas Salnamesi'nde Bahtiyarbostan, Yahyabey, Kaleardı, Saidpaşa ve Ganem mahallerinde birer "iptida-i mektep" olduğu yazılıdır. 1890'da bu beş okulda 829 erkek, 218 kız öğrenci öğrenim görmektedir.

Aynı salnameye ve Vital Cuinet'nin seyahatnamesine göre; orta öğrenim kurumu olarak; Sivas merkez kazada biri askeri, diğeri sivil iki "rüştîye" ve günümüzde binaları hala aynı amaçla kullanılan bir "Muallim Mektebi" bulunmaktadır.

Muallim Mektebi'nin 1890 yılı itibarıyla 60, Sivil Rüştîye'nin 164, Askeri Rüştîye'nin 255 öğrencisi vardır. Ayrıca salnamede Askeri Rüştîyede 6 gayri-müslüm öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir (Karaman, 2001: 67-68). Vilayet merkezi dışında sadece üç kazada rüştîye açılabilmiştir. Bu kazalar; Koçgiri, Divriği ve Gürün'dür (Karaman, 2001, 103).

İptida-i mekteplerin kazalara yayılması XIX. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle Vali Memduh Bey zamanında gerçekleştirilmiştir (Karaman, 2001: 55).

1890 verilerine göre, vilayette geleneksel öğrenim kurumları olarak, okuma-yazma ve Kur'an hıfzına yönelik eğitim veren 30 adet sıbyan mektebi bulunmaktadır.

Geleneksel eğitimin sürdürüldüğü bir başka eğitim kurumu da "medrese"lerdir. Sivas merkezde, 1890 yılı itibarıyla bünyesinde ilk, orta ve yüksek kırsımların yer aldığı 20 öğrencisi olan bir medrese vardır (Cuinet, 1892: 667). Sivas'ın Selçuklular döneminde "medreseler şehri" olduğu düşünülürse, XIX. yüzyılın sonlarında bu sayının bire inmesinden, söz konusu kurumların giderek eski güçlerini, cazibelerini kaybettikleri anlaşılmaktadır.

1317 (1900) Tarihli Maarif Salnamesi'nde Sivas merkezdeki medrese sayısında artış görülmektedir. Merkezdeki tek medrese on yıl sonra dört artışla beşe yükselmiştir: Sahibiye, Şifaiye, Buruciye, İhsaniye, Şemsiye adlı bu medreselerde toplam 315 öğrenci eğitim görmektedir. Kazalarda; Hafik/İpsile'de iki, Gürün'de İrfaniye, Tonus'ta Hamidiye Medresesi ile birlikte toplam 3, Koçgiri'de 5, Divriği'de Muhittin Bey Medresesi olmak üzere toplam 570 öğrencinin öğrenim gördüğü 15 medrese mevcuttur (1317 Tarihli Maarif Salnamesi, 1900: 1254).

1887'de eğitim kurumlarına Batı normlarında öğretim veren bir başka ortaöğretim kurumu daha ilave edilmiştir; bu okul Sivas İdadisi'dir. Sivas İdadisi o yıllarda verdiği eğitimin hem kalitesi, hem de öğrenci sayısı bakımından Anadolu'nun önde gelen birkaç idadisinden biri olmuştur. 1907 yılı itibarıyla li-

sede 300 öğrenci gündüzlü olarak eğitim görmektedir (1325 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1907: 195).

Modern eğitim kurumlarından bir diğeri de, Hicri 1318 yılında Vali Reşit Akif Paşa zamanında kurulan, binaları bugün hala aynı amaçla hizmet veren Hamidiye Sanat Mektebi'dir (Başel, 1935: 96).

Bu dönemde Sivas merkez kazada azınlık okulları da mevcuttur. Sivas'ta yaşayan azınlıklar, cemaatları adına okul kurarak çocuklarının eğitimini sağlamışlardır. Bu cemaatlar içinde Ermeni Gregoryenler'in okul sayısı oldukça fazladır. Sivas merkezde Gregoryenler'in, en ünlüleri Aramyan, Nersesyan, Lusinyan okulları olmak üzere toplam 12 okulu vardır. Bu okulların masraflarının bir kısmı cemaat tarafından, bir kısmı da Osmanlı Hazinesi'nden sağlandığı kayıtlarda belirtilmiştir. Şehir merkezinde, Protestan Ermenilerinin yaklaşık 500 öğrenciye eğitim veren 8 okulu, Rum Ortodoksların bir okulu bulunmaktadır (Cuninet, 1892: 668-669).

1884 tarihli Maarif Salnamesine göre; azınlıkların kazalar dahil tüm sancaktaki okul sayısı 106'dır. Bu okullarda toplam 5.098 öğrenci öğrenim görmektedir. Aynı salnamede, Müslümanlar'ın toplam 641 okulu ve bu okullarda 16.605 öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Aynı dönemdeki sancak nüfusu göz önüne alındığında gerek Müslümanların, gerekse azınlıkların okullaşma oranının yaklaşık % 10 gibi oldukça düşük bir düzeyde olduğu görülmektedir.

Müslüman ve azınlıklara ait bu okulların yanı sıra, Sivas'ta XIX. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyet göstermeye başlayan Amerikan ve Fransız misyonerlerinin açtıkları "misyoner okulları" da mevcuttur. Bu okullar içinde en ünlüsü, Amerikan Misyonerlik Teşkilatı ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) tarafından Sivas'ta 1870'li yıllarda kurulan "Protestan Lisesi"; yöredeki yaygın adıyla "Amerikan Koleji"dir (Kocabaşoğlu, 1991: 94-95; Mahiroğulları, 1999: 59). Bu okula nasıl öğrenci temin edildiği ve eğitimcileriyle ilgili geniş bilgiyi Sivas'ta 1874-1899 yılları arasında 26 yıl misyonerlik yapan Emma ve Albert Hubard'ın anılarından oluşan "The Hubbards of Sivas" başlıklı kitapta görmek mümkündür (Martin, 1991; 113-114). Aynı teşkilatın Sivas merkezde kurduğu bir de "Protestan Ortaokulu" vardır. 1317 Tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Amerikan Koleji'nin tamamı erkeklerden oluşan 300, ortaokulun kızlardan oluşan 60 öğrencisi bulunmaktadır (1317 Tarihli Maarif Salnamesi, 1900: 1278).

Aynı dönemde Fransız misyonerlerinin şehirde 1882'de (H.1298) kurdukları bir Cizvit Lisesi, bir de Cizvit Ortaokulu mevcuttur. Lise'de 285 erkek, ortaokul'da 300 kız öğrenci öğrenim görmüştür (1317 Tarihli Maarif Salnamesi, 1900: 1278).

C-ESNAF TEŞKİLATI: GEDİKLER

Selçuklular döneminde Anadolu'da sosyal bir örgütlenme biçimi olarak kurumlaşan "Ahilik" teşkilatı, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yerini "Gedik" teşkilatına bırakmıştır. Gedik sözcüğü Tekel (monopol) ve imtiyaz (privilege) anlamına gelmektedir (Demirel, 1998: 80). XX. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren "Gedik teşkilatı", "ahilik"te olduğu gibi esnafın herhangi bir sanatı icra edebilmesi için yetki veren, sanat kollarında ihtiyaç duyulan dükkan sayısını belirleyen, kısaca üretici-tüketici ve usta-kalfa-çırak ilişkilerini düzenleyen (Ekin, 1994: 5) kurumsal bir yapılanmadır.

Batı'daki lonca (corporation, guild) sisteminin bir benzeri olan gedik teşkilatı, çalışma ahlakının oluşmasına katkıda bulunduğu gibi üretici-tüketici arasında çıkacak sorunların çözümünde de etkili bir kuruluştur. Gedik yetkilileri, esnafın dükkanında çalıştırdığı çırak ve kalfalarla olan ilişkilerinde, ürettiği malın kalite ve satış fiyatında kontrol gücü olan; hatalı mal üreten, piyasa fiyatının üzerinde fahiş fiyatla mal satan esnafı cezalandırma, gerektiğinde teşkilattan ihraç etme yetkileriyle donatılmıştır. Dolayısıyla bu teşkilatın pazarda üretilen malların satış fiyatını belirleme anlamına gelen "narh" koyma yetkisi, karaborsayı, fahiş ya da rekabet nedeniyle düşük fiyatlarda mal satmayı önleyen "hakkaniyet"e dayalı önemli işlevleri vardır.

Gedik sisteminde her isteyen çırak olamaz; her usta istediği kadar çırak çalıştıramaz. Kol kuvveti gerektiren mesleklerde çırak olabilmek için belirli bir yaşı doldurmuş olmak gerekmektedir. Ayrıca, usta yanında çalıştıracığı çırağı yakından tanımalı; onun iyi ahlaklı, güvenilirliğinden emin olmalıdır. Dolayısıyla, usta-kalfa-çırak ilişkileri sadece iktisadi nitelikli değil; usta, çırağının mesleki eğitiminin yanı sıra ahlaki eğitiminden de sorumlu olan kişidir (Aynural, 1992: 126)..

Çırak üretim sürecinin her aşamasına katılmakta, kazandığı beceri çerçevesinde önce kalfa, daha sonra usta olabilmektedir. Çırağın belirli kuralların yerine getirilmesi sonucunda yükselebilmek imkanına sahip olması, örgüt içinde grup ve çıkar farkını engelleyerek "çatışma" yerine "dayanışma" duygusunu pekiştiren bir unsur olmuştur (Tokol, 2000: 9).

Sivas'ta gedik teşkilatının örgütsel yapısında, valinin buyruğu ya da çarşı esnafının kendi arasında seçim yoluyla kadı tarafından atanan ve örgütün tepe noktasında görev yapan "Bedesten Kethüdası", her meslek grubunun kendi arasında seçtikleri "Esnaf Şeyhi" ve "berat" yoluyla tayin edilen "Pazarbaşı" unvanlı yöneticiler yer almaktadır (Demirel, 1998: 65-69).

Gedik teşkilatı, yukarıda belirtilen özellikleri sayesinde toplumun sosyal ve ekonomik hayatında XX. yüzyılın başlarına kadar önemli fonksiyonlar icra etmiştir (Ekin, 1994: 6).

Sivas çarşısındaki dükkanların yarısından fazlası "vakıf gedik"lere aittir. Örneğin XIX. yüzyılın ortalarına doğru Sivas çarşısındaki yaklaşık 1000 dükkan-
dan 600'ü vakıf dükkanı, kalan dükkanların bir kısmı da "mülk gedik"tir (Demirel, 1998: 82).

1827'de yapılan sayımda Sivas'ta 998 adet dükkan bulunmaktadır. Çarşıda en fazla dükkana sahip meslekler; sırasıyla terzi, haffaf, penbeci, attar, kahvehane, değirmen, kuyumcu, bakkal, çubukçu, bezzaz, demirci, saraç ve çorapçıdır (Demirel, 1998: 59). Bu sayı, 63 yıl sonra 1890 verilerine göre 1461'e yükselmiştir (Karaman, 2001: 101).

1860'ta çıkarılan bir kanunda serbest piyasa şartlarına geçilmesi amacıyla gedik sayısı eskiye göre oldukça sınırlı tutulmuş; gedik dışında yeni işyerleri açılmasına müsaade edilmiştir. Gedik teşkilatı, daha sonraki yıllarda önemini iyice yitirerek 1906'da tamamen uygulamadan kaldırılmıştır. Zaten, sancak merkezlerinde 1860 yılında çıkarılan Kanun doğrultusunda bu teşkilatın yerini alacak "Ticaret ve Ziraat Meclisleri" ihdas edilmiştir.

II-EKONOMİK YAPI

İncelediğimiz süreç itibarıyla Sivas'ın ekonomik yapısı, pek çok Anadolu şehrinde olduğu gibi geleneksel tarım ekonomisi ağırlıklıdır; hayvancılık ve ziraattan elde edilen gelir 1901 yılı itibarıyla yaklaşık 22 milyon kuruştur. Küçük zanaat hariç, sanayiden 4 milyon kuruş (Kodaman, 1987: 176) gelir elde edildiği göz önüne alınırsa Sivas ekonomisinin tarım ağırlıklı olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Diğer taraftan 1890 yılı itibarıyla Sivas Sancağı'ndan toplanan 17. 276. 548 kuruşluk dokuz kalem vergi içinde en büyük dilimi 5. 277. 030 kuruşla tarım ürünlerinden alınan vergiler; ikinci sırayı ise 3. 656. 734 kuruşla hayvanlardan alınan vergiler oluşturmaktadır (Cuinet, 1892; 657).

Şehir merkezinde ikamet eden nüfusun az bir kısmı ticaret, bir kısmı da temeli el sanatlarına dayalı küçük atölyelerde ya da evlerinde kendi hesabına

çalışmakta, halkın büyük çoğunluğu tarımla uğraşmaktadır. Ne var ki, Sivas'ta hem el sanatları, hem de tarım kesiminde büyük miktarlara ulaşan üretim yapılamamış; komşu sancaklara sattığı buğday, yapağı, deri, yün çorap ve maden gibi birkaç kalem geleneksel ihraç malı dışında daha ziyade iç tüketime yetecek kadar mal üretilebilmiştir.

A-TARIM

1858'de çıkarılan "Arazi Kanunu" ile mir'i araziler belirli bir oran dahilinde topraksız köylüye dağıtılmıştır. Köylü, bu toprakların mülkiyetine sahip olunca, toprağı daha iyi işleme yoluna gitmiş, dolayısıyla çiftçi kendi ihtiyacını karşılamanın ötesinde ürettiklerinden fazlasını satarak kazanç elde etmiştir.

Ancak, şehir topraklarının yüksek Anadolu platosunda bulunması, arazinin oldukça engebeli olması, yörede karasal iklimin hüküm sürmesi tarımda verimliliğı ve ürün çeşitliliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Nispeten ılık iklimli ve sulanabilen toprakların bulunduğu yörelerde bir miktar sebze-meyve tarımı; sancak genelinde kalan kısımlarda geleneksel yöntemlerle tahıl tarımı yapılmıştır. Halkın ihtiyacını karşılayıp bir miktar dış satımı yapılan tarım ürünlerinin başında buğday, arpa ve çavdar gelmektedir.

Vital Cuinet seyahatnamesinde, 1890 itibarıyla Sivas merkez Sancağı'nda yetiştirilen tahılların ve bazı ürünlerin yıllık üretim miktarı verilmiştir (Cuinet, 1892: 626):

Buğday:	47.049.135	okka (1.282 kg.)
Arpa:	32.924.600	"
Çavdar:	4.272.500	"
Mercimek:	864.170	"
Mısır:	3.950.000	"
Çedene:	3.000	"
Anason:	500	"
Sahlep:	15.000	"
Bal:	10.000	"
Elma, kayısı	1.000.000	"

1913 tarihinde yapılan tarım sayımında ise, merkez sancağın buğday üretimi 205.772 ton, arpa üretimi 52.473 ton, nohut 92 ton, fasulye 99 ton, mercimek 465 ton, fiğ 3.088 ton'dur. Aynı tarihte 30.560 kovandan 102 ton bal elde edilmiştir (Güran, 1997; 100, 139)

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ülke genelinde tarımda başlatılan “modernizasyon” çabaları doğrultusunda Sivas’ta da çalışmalar yapıldığı göze çarpmaktadır. Nitekim, Ziraat Nezareti’nin yayımladığı “irade”ler çerçevesinde Sivas Sancak Merkezi’nde çiftçilere Avrupai tarzda üretim tekniklerini öğretmek amacıyla bir “Numune Çiftliği” kurulmuştur. Yaklaşık yüzyıl önce kurulan bu çiftliğin binaları bugün hala “aygır deposu” olarak hizmet vermektedir. 1308 tarihli Sivas Salnamesi’nde, bu çiftliğin kuruluşundan bahsedilmektedir:

“Sivas’a birbuçuk saat mesafede Dersaadet Caddesinde vaki Huykesen nam mevkiinde 500 dönüm arazi istimlak edilerek Numune Çiftliği’nin teşkili sağlanmış; üç parça ebniye inşasına, alet ve edavat-ı ziraiyenin Avrupa’dan celbine şitap buyurulmuştur.” (1308 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1890: 86)

Ayrıca 1880-1884 yılları arasında Sivas’ta valilik yapan Halil Rıfat Paşa’nın bizzat kaleme aldığı ve kaza yöneticilerine gönderdiği “Tenbihnameler” aracılığıyla çiftçiler modern tarım teknikleri konusunda aydınlatılmış, karasaban yerine toprağı daha derin işleyebilen tamamen demir aksamlı “kotan” gibi modern tarım alet ve edevatların kullanılması teşvik edilmiştir (H. Rıfat Paşa, 2001: 69; Birinci, 1984: 15-16). Neticede tarım alanında yapılan bu tip çalışmalar sayesinde 1890 verilerine göre kıyaslandığında tarımsal üretimin 1913 sayımlarında önemli ölçüde arttığı görülmektedir.

Yörenin tarım kadar önemli geçim kaynaklarından biri de hiç şüphesiz hayvancılıktır. Zira, hayvancılık için önemli bir unsur olan mera ve çayırliklar bölgenin coğrafi yapısı gereği yeterli miktarda mevcuttur. Çeşitli kaynaklardaki verilere göre, küçük baş hayvancılık büyük baş hayvancılığa oranla daha revaçtadır. Vilayette Cuinet’nin seyahatnamesinde belirtilen hayvan sayısı:

Büyük baş: 53.500 adet

Küçük baş: 743.780 “

Yazar, hayvansal ürünler arasında 43.000 okka tiftik üretiminden bahsetmektedir (Cuinet, 1892: 626-627).

1913 yılı tarım sayımına göre, merkez sancakta 223.943 büyük baş hayvan, 1.104.013 küçük baş hayvan bulunmaktadır. Aynı yıl için tiftik üretimi 55 ton, yapağı üretimi 705 ton olarak gerçekleşmiştir (Güran, 1997: 141,145)

Diğer taraftan, 1863’de “Menafi Sandıkları” adı altında kurulan zirai amaçlı Osmanlı milli bankacılığı 1888’den sonra “Ziraat Bankası” olarak ülke genelinde teşkilatlanmaya başlamış; aynı yıl Sivas merkezde, daha sonra kazalarında şubeleri açılmıştır (Karaman, 2001: 66).

B-TİCARET

Sivas, Selçuklular zamanında ticarete ulaştığı parlak dönemi, İpekyoluna alternatif yolların devreye girmesiyle Osmanlılar döneminde bir daha yaşayamamıştır.

Sivas, ticaretteki etkinliğini XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Karadeniz limanlarına yakın konumdaki Tokat'a kaptırmıştır (Yerasimos, 1987: 58). Ancak, söz konusu olumsuzluklara rağmen ticaret, Sivas ekonomisinde yine de önemli bir yer tutmuş; Tanzimat sonrasında başlatılan yeni idari ve askeri yapılanma çerçevesinde şehirde 4. Ordu'ya bağlı birliklerin kurulması, maaşla hizmet gören devlet memurluğu sistemine geçilmesi, kazalar ve diğer vilayetler arasında başlatılan yoğun yol yapım çalışmalarıyla iç ticarete belirli bir gelişme yaşanmıştır.

XIX. yüzyılın ortalarında Sivas'ta 153 çeşit meslek grubu faaliyette bulunmuştur. Bu dönemde şehirde bulunan esnaf gruplarının mesleki özelliklerine göre tasnifi yapıldığında, 153 meslekten, aşçı, bakkal, börekçi, kasap, kahveci, ekmekçi, sebzeçi, şerbetçi gibi %21'ine tekabül eden 32 meslek "yiyecek-içecek" işlerinde; babuçu, çizmeci, basmacı, bezzaz, boyacı, çadircı, debbağ, kas-sar, keçeci gibi %15'e tekabül eden 23 meslek "dokuma ve deri" işlerinde; % 13'le arabacı, baltacı, berber, camcı gibi "hizmet üretimi" işlerinde; kalanların da diğer işlerde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır (Demirel, 1998: 58).

Dolayısıyla Sivas'taki ticari etkinlikleri, mal, hizmet ve transit ticaret şeklinde üç kategoride incelemek mümkündür.

Sayıları en fazla olan esnaf grubu mal ticareti yapan kesimdir. Bu grup kendi arasında, ham maddeyi işleyerek mamul hale getirip pazarlayan küçük zanaat sahibi esnaf ve satın aldığı mamul maddeyi tüketiciye sunan esnaf olmak üzere ikiye ayrılabilir. Birinci grubu haffaf, terzi, ekmekçi, debbağ, saraç, demirci, bıçakçı, çizmeci, çubukçu (ağızlıkçı) gibi esnaflar; ikinci grubu ağırlıklı olarak bakkallar oluşturur.

Sivas'ta bu dönemde faaliyet gösteren 153 esnaf grubunun % 80'inin mal ve hizmet üretimiyle, % 20'sinin alım-satım işleriyle iştigal ettiği belgelerden anlaşılmaktadır (Demirel, 1998: 58).

Hizmet ticareti yapanları bahçevan, baltacı, berber ve hamal gibi esnaflar oluşturur. Bir başka hizmet ticareti "han" işletmeciliği yoluyla yapılmaktadır. Sivas'ın, İç Anadolu'yu Akdeniz, Karadeniz ve Doğu'ya bağlayan önemli yollar kavşağında bulunması, hatırı sayılır miktarda yolcu trafiğine ev sahipliği yap-

rak beslenme, konaklama ve ulaşım hizmetlerine dayalı olarak şehirde “han ticareti”nin gelişmesini sağlamıştır.

Han ticaretinin önemli bir boyutunu, yolcuları ve yüklerini hayvan ve arabalarla yol boyu belirli mesafelerde kurulmuş “menzil hanları”na ulaştırma amaçlı hizmetler oluşturmaktadır. Bu hanlar, motorlu taşıt araçlarının yaygınlaşmasına kadar işlevlerini sürdürmüştür. Sivas’ı komşu vilayetlere bağlayan yollar üzerinde kurulu hanlar arasında Yenihan, Deliktaş Hanı, Alacahan, Sultanhan, Selçukhan, Latif’in Hanı sayılabilir.

Şehirde faaliyet gösteren hanların işlevlerinin bir başka boyutu ise, yerli ve yabancı tacirlerin mallarının sergilenip satıldığı toptan ve perakende ticaret yerleri olmasıdır. Dolayısıyla şehir merkezinde bulunan bu hanların bir kısmı “transit ticaret” için “antrepo” konumundadır. Bu hanlarda şehirler arası ticaret yapanlara “götürücü”, şehirde satış yapanlara “oturucu” esnafı denir (Demirel, 1998: 110).

XIX. yüzyılın başlarına kadar, Sivas gerek Avrupa’dan, gerekse İran’dan gelen malların Anadolu’nun diğer şehirlerine dağıtıldığı önemli transit ticaret merkezlerinden biriydi. Ancak Sivas, XIX. yüzyılda Avrupa’dan öncelikle İzmir Limanı’na oradan da Anadolu’ya dağıtılan malların dağıtım merkezi olma özelliğini Tokat’a bırakmıştır. (Yerasimos, 1987: 58).

İmparatorluk dahilinden Sivas’a en çok mal, Halep, Hama, Şam, Antep, İstanbul, Tosya, Merzifon ve Şebinkarahisar’dan, hariçten ise Hint, İngiliz ve Fransız malları gelir (Demirel, 1998: 111).

XIX. yüzyılın ortalarına doğru resmi kayıtlarda Sivas’ta ithalat ve ihracatla uğraşan 9 önemli tüccar terekesinin olduğu anlaşılmaktadır: üçü Darendeli, biri Divriğili, biri Kayserili, dördü Acem. Yabancı tüccarlar Sivas hanlarında birer oda kiralayıp Sivas ve çevresindeki malları toplayarak iç ve dış ticarete satarlar. Transit ticarete kullanılan önemli hanlar: Paşa Hanı, Şeyh Hanı, Basmacılar ve Bekirçavuşoğlu hanları’dır (Demirel, 1998: 110).

Sivas’ta ticaretle meşgul olan tüccarların yarıya yakın kısmı gayr-i müslümlerden oluşmakta; kayıtlara göre mevcut mesleklerin % 53’ünde, zimmilerin faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Zimmiler, özellikle kuyumculuk, kürkçülük, penbecilik, demircilik gibi mesleklerde faaliyet göstermişlerdir (Demirel, 1998: 63).

Diğer taraftan “şeriye sicilleri”nde tespit edildiği kadarıyla, mülk satış belgelerinin ve alacak davalarının yarıya yakın kısmının zimmilere ait olması,

poliçe kullanmaları ticari hayatta gayr-i müslümlerin etkin olduğunun bir başka kanıtıdır (Tuş, 1995: 45).

Ayrıca, XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehir merkezine telgraf hattının çekilmesiyle Ermeni tüccarların İstanbul'la irtibat içinde para ticareti yaptıkları; o yıllarda kağıt paranın değerindeki yükseliş ve düşüşlerden anında haber alarak spekülatif kazançlar elde ettikleri (Burnaby, 1877: 145); şehirdeki İngiliz ve Amerikan misyonerlerin de bankerlik yaptıkları bilinmektedir (Tozer, 1881: 197)

Diğer taraftan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında sayıları giderek artan yabancı sermayeli şirketlere bir anlamda tepki olarak 1908'den sonra oluşturulan "Milli İktisat" politikası çerçevesinde gerek İttihat ve Terakki Cemiyet'nin, gerekse Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın telkinleriyle yerli sermaye, "anonim şirketler" kurmaya yönelmiştir (Toprak, 1982: 43).

Bu bağlamda Sivas eşraflarından Hacı Ebubekirzade Osman Efendi, Habibzade Hacı Sabri Efendi, Hendenzade Hüsnü Efendi, Divrikli Mandızade Ömer Efendi, Haraçcızade İzzet Efendi, Çizmecizade Mustafa Efendi, Muslu Çavuşzade Ahmet Efendi, İmamzade Kadir Ağa müteşebbisliğinde 5 Mart 1914'te sermayesi 10.000 lira, hissesi 2 lira olan 5.000 hisseli "Sivas Manifatura İktisat Komandit Şirket-i Osmaniyyesi" adıyla her türlü mal ihracat ve ithalatı yapmayı amaçlayan halka açık bir Anonim şirket kurulmuştur (Paçacıoğlu, 1999:189). Ne var ki, kurulduktan sonra bu şirketin pek etkinliğine rastlanmamıştır.

Fransız seyyah Vital Cuinet'nin seyahatnamesinde Sivas'ın 1890 yılı itibarıyla dışsatım ve dışalımıyla ilgili veriler yer almaktadır. Söz konusu verilere göre, Sivas'ın vilayet dışına sattığı malların büyük bir kısmını doğal olarak tarım ve hayvansal ürünler oluşturmaktadır. Bu ürünlerin yanı sıra, miktarı ve ekonomik değeri düşük bıçak, çorap, halı gibi bazı el sanatlarına dayalı endüstri ürünleri de dışsatımda yer almaktadır.

Sivas'ın 1890 yılı itibarıyla diğer sancaklara sattığı zirai ürünler (Cuinet, 1892: 655):

Buğday	6.000	ton
Arpa	1.200	ton
Un	20.000	çuval
Nohut	500	ton

Hayvansal ürünler ise:

Yün	191	ton
Tiftik	38	ton
İçyağı	51	ton
Tereyağı	50	ton
Bal mumu	5	ton
Bal	4	ton

Dışsatımda yer alan sanayi ürünleri:

Halı	184.000	Frank
Yün çorap	345.000	" (500.000 çift)
Bıçak	23.000	"
Deri	274.000	"

Sivas'ın aynı dönemde ithal ettiği ürünler arasında hammadde ve mamul sanayi ürünleri ağırlıktadır:

Petrol	64.000	Frank
Pamuk	165.000	"
Şeker	13.800	"
Kibrit	46.000	"
Boya	20.000	"
Kağıt	46.000	"
Çelik	5.980	"
Cam	13.800	"
Bez	161.000	"
Hase	276.000	"

XX. yüzyılın başlarında Sivas'ın dış ticaret hacmi; dört milyon ithalat, üç milyon ihracat olmak üzere toplam yedi milyon kuruş (30.500.000 Frank) civarındadır (Kodaman, 1987: 176). Sivas'ın ithalatında birinci sırayı 5.800.000 Frank ile İngiliz malları, ikinci sırayı 2.500.000 Frank ile Fransız, üçüncü sırayı 1.500.000 Frank ile İtalyan, dördüncü sırayı yine yaklaşık 1.500.000 Frank ile Alman, yedinci sırayı ise, 600.000 Frankla Amerikan malları almaktadır (Kodaman, 1987: 182).

C- SANAYİ

Osmanlı Devleti, çeşitli nedenlerle XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi'ne, ülke yönetimine XIX. yüzyılın başlarında III. Selim, II. Mahmut gibi yenilikçi idarecilerin gelmesine rağmen yeterli ilgiyi gösterememiştir. Devletin Sanayi Devrimi'ne yeterli ilgiyi gösterememesinde etkili olan nedenlerden biri, İmparatorluğun o yıllarda ard arda patlak veren uzun savaşlar yapmaya mecbur bırakılmasıdır. Osmanlı'nın yerli sanayisini kuramamasında etkili olan diğer sebepler ise, "kitle üretimi" yoluyla oldukça ucuza üretilen Avrupa mallarının serbest bir şekilde imparatorluk topraklarında satılmasını kolaylaştıran "kapitülasyonlar" ve ilki 1838 yılında İngilizlerle, ikincisi 1861'de Fransızlarla olmak üzere bazı Avrupa ülkeleriyle yapılan liberal karakterli ticaret anlaşmalarıdır (Tokol, 2000: 9; Önsoy, 1988: 133-134).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul, Selanik, İzmir, İzmit, Adana gibi İmparatorluğun büyük şehirlerinde yabancı ve yerli sermaye tarafından bazı sanayi tesisleri kurulmuşsa da, bu tesislerin benzerlerinin Anadolu'ya yayılması oldukça uzun zaman almıştır.

Standart ve kitle üretimi yapabilen fabrikaların bir anlamda prototiplerinin Sivas'a kurulması oldukça gecikmiş; XX. yüzyılın başlarına doğru gerçekleştirilebilen birkaç cılız örnek dışında kayda değer bir sanayi tesisi ancak Cumhuriyet'ten sonra kurulabilmektedir. Dolayısıyla incelediğimiz zaman kesitinde Sivas'ta sanayi ile ilgili kuruluşlar geleneksel "ev endüstrisi"ne; "el sanatları"na dayalı küçük ölçekli atölye ve maden işletmelerinden ibarettir.

Nitekim, Hicri 1319 yılı 19 Ağustos'ta Hamidiye Sanayi Mektebi binalarında açılan "Sivas Hamidiye Sanat ve Ziraat Sergisi"nde teşhir edilen mallara bakıldığında, XX. yüzyılın başlarında dahi bu mallarının genel karakterinin tarım ve geleneksel el sanatları ağırlıklı olduğu görülmektedir. Sergideki mallar "Mahsûlat-ı ziraiye, mahsûlat-ı madeniye, mahsûlat-ı hayvaniye, mahsûlat-ı haşbiye (ağaç işleri), mahsûlat-ı dibagiye(dokuma)" gibi mallardan ibarettir (1325 tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1907: 239).

1- El Sanatlarına Dayalı İşletmecilik

a) Bıçakçılık

Bıçakçılık, Sivas'ın en eski el sanatlarından biridir. Sivas bıçakçılığının kökeni XII. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Genel anlamıyla bıçakçılık, mutfak eşyaları arasında önemli bir yeri olan bıçakların imalatını yapan bir sanayi koludur. Bıçağın mutfak eşyası olmasının dışında, bir savunma aracı olarak kullanıl-

dığı, başka bir deyişle, genellikle ateşli silahların icadından önce kama, kılıç, yatağan gibi türleriyle harp sanatının önde gelen araçları olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda Sivas, sadece gündelik mutfak eşyası olan bıçakların yanı sıra kama ve kılıçların da üretildiği bir şehirdir. Bıçakçılığın bu şehirde yüzyıllar boyunca önemli bir endüstri kolu olmasının ana nedeni, hiç şüphesiz bu sektörün temel girdisi olan demir aksamının Divriği demir madenlerinden karşılanmasındadır.

Sivas'ta "Kılıççılar Çarşısı" olarak faaliyet gösteren çarşıda satılan "Sivas kılıçları", tüm Osmanlı coğrafyasında Şam kılıçlarından sonra en çok rağbet gören kılıçlardır (Savaş, 1984: 43).

Ateşli silahların giderek kesici silahların yerine ikamesiyle Kılıççılar Çarşısı'nda artık "kılıçlar" yerine, ev ve cep bıçaklarının yanı sıra Sivaslı mahir ustalar Avrupa'da üretilenlerin kalitesinde "cerrahi neşter"ler üretmeye yönelmişlerdir (Cuinet, 1892: 650).

b) Halıcılık

Sivas halıları dünyaca ünlüdür. Bu ünde en büyük pay, hiç şüphesiz santimetre karedeki ilmek sayısı, desen ve renk canlılığı bakımından özellikler göstermesidir. Sivas halıcılığı, Selçukluların bu şehre yerleşmeleriyle başlamıştır (Özen, 1988; 2).

Osmanlılar döneminde, Sivas halıcılığı üretimi büyük ölçüde "ev endüstrisi" üretimine dayanır. Bu cümleden olarak, halıcılık, aileler için ek bir geçim kaynağı olduğu kadar, ailede evlenecek genç kızların çeyizleri için de, evlerde dokunur. Cuinet'nin verilerine göre, 1890 yılında Sivas'ın halı dışsatımı 185.000 Frank civarındadır.

1321 tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'nde Sivas halılarının, Konya'da açılan "halı sergisi"nde birincilik aldığı belirtilmekte; "Sivas halılarının metanet bakımından şayan mertebeye iştigal ettiği, geçen yıl düzenlenen Konya Halı Sergisi'nde birinci ibraz eylemesi parlak bir delilidir." denilmektedir (1321 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1904: 180-181).

1325 (1907) tarihli Sivas Salnamesinde "Sivas Merkez Sancağı, ziraattan ziyade sanayi yönünden terakkiye daha elverişlidir. Yöre halkının el sanatlarına doğuştan yetenekli olmaları, halıcılık ve kilimcilik sahasında da görülmektedir. Merkez Sancak'ta on bine yakın halı tezgahı, şehir merkezinde ise 2.000 kadar olduğu" belirtilmektedir (1325 Tarihli Sivas Salnamesi, 1907: 191).

Yerli üretimin yanı sıra bazı İngiliz tüccarlar, Türk halılarının Avrupa'da rağbet görmesiyle, 1891'de "The Oriental Carpet Manufacture Ltd." (Doğu Halı İmalatçıları Şirketi) adlı bir şirket kurarak aralarında Sivas'ın da bulunduğu 17 il merkezine halı fabrikaları ihdas etmiş (Öztuna, 1982: 223; Özen, 1988: 4; Yerasimos, 1987: 314), fabrikasyon üretime geçmişlerdir. Yörede "Alyuti Albert Fabrikası" adıyla anılan işletmenin Sivas'ta ürettiği halılar, İzmir Limanı'ndan Amerika'ya ihraç edilmiştir (1321 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1904: 181; Esen, 1999: 165). Fakat, adı geçen şirket bir süre sonra Sivas'ta faaliyetlerine son vermiştir. Bunun üzerine valilik, "Öksüzler Yurdu"nda ve "Sanatlar Evi"nde halı tezgahları kurdurarak seri imalatı devam ettirmiştir (Özen, 1988: 3).

Zara ve Şarkışla kazalarında da Sivas'takiler kadar kaliteli halılar dokunduğu bilinmektedir (Cuinet, 1892: 685).

c) Çorapçılık

Sivas'ta ev endüstrisine dayalı bir başka el sanatı çorapçılıktır. Çorapçılığın temel girdisi olan yünün yörede bol üretilmesi, iklimin acımasızlığı ve uzun sürmesi bu vilayette önemli miktarda çorap üretiminin sebepleri arasında sayılabilir. Gerek Alman seyyah A. D. Mordtmann, gerekse Cuinet seyahatnamelelerinde Sivas çorapçılığının iç tüketimi karşıladığı gibi büyük bir kısmının dış satıma yöneldiğini zikretmektedirler. Yıllık 500.000 çift çorabın dış satımından 340.000 Frank gelir elde edildiği Cuinet'nin seyahatnamesinde belirtilmiştir. Alman seyyah Mordtmann ise "İstanbul'a mal götüren nakliyeciler Sivas çorabından başka çorap giyemezler" demektedir (Mordtmann, 1925: 154).

1325 tarihli Sivas Salnamesinde; "Sivas'ta çorapçılık çok eskiden beri devam etmektedir. Sadece Sivas'ta senede 600.000 çift çorap yapıldığı tahmin edilmektedir." denilmektedir (1325 Tarihli Sivas Salnamesi, 1907: 191)

d) Bez, Pike ve Şal Dokumacılığı

Sivas'ta Selçuklular döneminde ve daha sonraki yıllarda gayet kaliteli ve aranılır bez dokunduğu Türk Seyyah Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde belirtilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Sivas'a gelen Fransız seyyah Adrien Dupré seyahatnamesinde "Sivas'ta astarlık bez dokunur ve boyaması yapılır. Başka çeşit boyalı bezler de dokunur" demektedir (Dupré, 1819: 49)

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Sivas'ta tutulan esnaf "tereke"lerinde de, bu şehirde dokumacılık sektörünün önemli bir yeri olduğundan bahsedilmektedir: bu dönemde pamuklu dokuma işleriyle uğraşan 80 "penbeci" dükkanı vardır. Adana'dan getirilen pamuk, "kassar" taifesi tarafından atırılmakta tireci ve

çıkırcı esnafınca iplik haline getirilmekte, boyacı esnafınca boyanmaktadır (Demirel, 1998: 93).

Kazalar içinde Gürün, dokuma endüstrisinin en gelişmiş olduğu yöredir. İngiltere'den getirilen yün ve pamuk iplikle bu kazadaki 500 kadar tezgahta pike, şal ve pantolonluk kumaş dokunur; bu kumaşlar Sivas merkezde ve diğer vilayetlerde pazarlanırdı (Cuinet, 1892: 693; Karaman, 2001: 105).

Ne var ki, XIX. yüz yılın ortalarından itibaren Sivas ekonomisinde önemli bir yer tutan dokumacılık sektörü, Sanayi Devrimi sonrasında buharlı makinenin dokuma sanayiinde kullanılmasıyla ucuza elde edilen pamuklu ve yünlü ürünlerin Anadolu şehirlerinde çok ucuza satılması sonucunda bu şehirde giderek küçülmeye başlamıştır. Nitekim Sivas'ta XIX. yüzyılın ortalarına doğru faaliyette gösteren 80 penbeci dükkanının sayısı bir süre sonra 28'e gerilemiştir (Demirel, 1998: 93). Kaldı ki, Sivas'ın 1890 yılı ile ilgili ithalat verilerinde 437.000 Frank gibi önemli miktarda hase ve bez aldığı görülmektedir (Cuinet, 1892: 655).

e) Ağızlıkçılık (Çubukçuluk)

Sivas'ta ağızlıkçılığın geçmişi XVIII. yüzyıla kadar dayanır ve Sivas'a özgü bir el sanatıdır (Paçacıoğlu, 1986: 50). Ağızlığın ağaç aksamı Tokat ve Erzincan'da yetişen germişek ağacından yapılır. 1851'de Sivas'a gelen Alman seyyah Mordtmann, Sivas ağızlıklarının güzelliğinden, ağızlığa estetik görünüm kazandırmak için bugün olduğu gibi üzerine ipek iplik sarıldığından bahsetmektedir (Mordtmann, 1925: 154).

Sivas ağızlıkları iç tüketimden başka dış pazarlarda daha ziyade hediyelik eşya olarak aranır (1325 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1907: 192).

f) Dericilik, Kunduracılık, Saraçlık

Hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Sivas'ta dericilik, dolayısıyla kunduracılık ve saraçlık önemli bir işkoludur. Sivas bu özelliğini XIX. yüzyıl boyunca sürdürmüştür.

Ham deri, Sivas'daki "debbağhane"lerde işlendikten sonra ilgili atölyelerde mamul hale getirilir. Şeriyeye sicilleri ve terekelerde belirtildiği gibi "Penbecilerden sonra en çok vergi veren "haffaflar"dır. Debbağlar deriyi işleyerek hafaf, babuçcu, çizmeci, saraçlar ve semercilere satarlar. Sivas'ın Tatar ve Devenci çizmeleri meşhurdur. (Demirel, 1998: 94).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, dönemin Sivas valilerinden Ahmet İzzet Paşa'nın öncülüğünde ham deriyi işleyecek ve mamul hale getirecek modern bir "ıslahane" kurulmuştur. Bu işletmede işlenen deri, yine aynı işletmenin ayakka-bıcılık şubesinde mamul madde haline getirilmektedir. 1869 yılında kurulan "ıslahane"nin kunduracılık şubesinde istihdam edilmek üzere Tokat'tan yetenekli bir usta getirilerek mevcut işletmenin geliştirilmesi ve ürün kalitesinin artırılması sağlanmıştır (Genç, 1987: 150).

Nüfusun büyük bir kısmının tarımla iştigal ettiği Sivas'ta çeşitli hayvan koşum takımları üreten saraçlık, diğer iki meslek kadar iş hacmi geniş olmasa da terekelere göre "saraçlar çarşısı" oluşturacak kadar usta/çırak istihdam edilmektedir.

2- Tuzla ve Maden İşletmeciliği

Sivas, yeraltı zenginlikleri bakımından oldukça zengin bir yöredir. Osmanlılar döneminde iptidai tekniklerle de olsa, şehrin bazı kazalarındaki "tuzlalar", "Divriği demir madenleri", şehrin yaklaşık on kilometre güneyindeki dağlardan çıkarılan "bakır madeni" gibi üç kalem yeraltı zenginliği sürekli ve önemli ölçüde işletilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Sivas yöresinde 13'ü işletilen 20 tuz yatağı vardır (Cuinet, 1892: 633) Bilindiği üzere, dış borçlarını ödeme aczine düşen Osmanlı Hükümeti, 1881 yılından itibaren içinde Sivas tuzlalarının da bulunduğu "tütün/müskirat", "tuzla" ve "ipek" işletmelerinin gelirlerinin bir kısmını "Duyun-u Umumi" idaresine bırakmıştır.

Cuinet'nin verdiği, Sivas yöresinde işletilen tuzlalarla ilgili yıllık üretim miktarları aşağıdaki gibidir:

Çakrı Tuzlası	:	2.602.025	kg.
Cedid "	:	11.067.654	"
Hargün "	:	1.419.802	"
Hamo "	:	1.011.176	"
Cerid "	:	254.589	"
Celallı "	:	119.299	"
Fadlum "	:	509.742	"
Işhanı "	:	195.360	"
Bingöl "	:	524.34	"
Yenice	:	42.610	"

Tuzhisar	:	257.343	"
Piliç	:	229.626	"
Bedirli	:	33.205	"
Toplam		8.346.774	kg.

Cuinet, Sivas tuzlarında üretilen yaklaşık sekiz milyon kilogram tuzun, iç tüketime yettiği gibi, bir kısmının komşu vilayetlere satıldığını belirtmektedir.

Divriği demir madenlerinin Osmanlılar döneminde işletildiğini Katip Çelebi'nin "Cihannüma" adlı eserinden ve diğer kaynaklardan öğreniyoruz: "Divriği'deki dağın ol canibi safi demir cevheridir; yer yer harf edilip demir hasıl olur." (Katip Çelebi, 1730: 623; Mahiroğulları, 2001: 24). Yine İngiliz seyyah Ainswort'un 1842 yılında Londra'da basılan seyahatnamesinde, "Ziniski köylülerinin demir madenlerini işettikleri" belirtilir (Ainswort, 1842: 9). Dolayısıyla Divriği'den gelen demir, Sivas demirciler çarşısında işlenip mamul hale getirilir.

Şehrin altı fersah güneyindeki dağlardan çıkarılan bakır madeninin tamamı diğer sancaklara satılır. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarında Fransız mühendislerinin Tokat'a kurduğu "bakır eritme" tesislerinden sonra bakır madeninin büyük kısmı bu sancağa, kalan kısmı da Kayseri ve Tarsus'a satılmıştır (Fontanier, 1829: 170; Cuinet, 1892: 630).

Bakır, Tokat'ta levha haline getirildikten sonra tekrar Sivas'a getirilerek bakırcı esnafı tarafından bakırcılar çarşısında işlenir. XIX. yüzyılın ortalarında demirciler, bakırcılar, kuyumcular, kazancılar, kılıççılar, bıçakçılar, çilingirler ve kalaycılar gibi 13 ayrı esnaf gurubu madencilikle uğraşırdı (Demirel, 1998: 95).

Bu iki madenden başka, yine XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Suşehri kazası Gümüşbeli mevkiindeki ve Koyulhisar Sisorta'daki "gümüşlü kurşun" yatakları işletilmeye başlanmıştır. Bu iki maden yatağının işletilmesi ile ilgili olarak biri 2 Aralık 1889, diğeri 2 Ocak 1890 tarihlerinde "padişah iradesi" yayımlanmış, bu ocaklar 99 yıllığına biri Türk, ikisi Sivaslı Ermeni müteşebbise işletilmeye verilmiştir. Yörede linyit yataklarının varlığı tespit edilmiş ancak işletilememiştir (Cuinet, 1892: 628).

3- Makina Üretimine Dayalı İşletmeler

Batı'da Sanayi Devrimi sonrası "emek yoğun" üretimden "makina yoğun" üretime geçilmiştir. Makine yoğun üretim, keza Avrupa'da ortaya çıkan yeni üretim teknikleri gecikmeyle de olsa Anadolu'daki yönetici ve müteşebbislerin ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda, Sivas'ta XIX. yüzyılın sonlarına doğru az

da olsa imalatta makine kullanarak seri üretim yapan işletmelere rastlanmaktadır. Bunun ilk örneği 1875'te kurulan "Vilayet Matbaa Tesisi"dir. Diğer örnekleri Vali Halil Rıfat Paşa zamanında 1882'de Tavra deresi üzerinde kurulan "eleme sistemli", çağına göre modern sayılabilen dört taşlı bir un fabrikasıdır. (Karaman, 2001: 51; Başel, 1935: 95) Tavra deresi üzerine Halil Rıfat Paşa öncülüğünde kurulan ilk fabrikasının hemen akabinde bir ikinci fabrika daha kurulmuştur. Cuinet, seyahatnamesinde bu iki fabrikadan söz ederek: "Tokat yolu üzerinde Sivas'a 5 km mesafede hidrolik motorlu iki un fabrikası mevcut olup üretiminin önemli miktarı Erzincan ve Harput'a satılmaktadır." demektedir (Cuinet, 1892: 651).

Un fabrikaları, daha sonraki yıllarda daha ziyade askeri birliklerin olduğu kazalara da kurulmuş; örneğin Zara'daki askeri birliğin un ihtiyacı bu kazanın Arapça ve Ütük mevkiinde özel teşebbüsçe yaptırılan iki adet un fabrikasınınca karşılanmıştır (Mahiroğulları, 2000: 127)

XX. yüzyılın başlarında şehirde Hamidiye Sanayi Mektebi'nin bulunduğu Kabak Yazısı mevkiinde kamuya ait, geleneksel el sanatlarından kunduracılık, terzilik ve marangozluk ürünlerinin seri olarak üretildiği "Dar'ül Sanayi-ül Hamidiye" adlı bir işletme kurulmuştur. 1325 tarihli Sivas Salnamesine göre; işletmenin müdürü Hikmet Bey, kundura ustası Ali Efendi, marangoz ustası Dikran Ağa, terzi ustası Ohan Ağa'dır. İşletmede özellikle masa, sandalye, koltuk, kanepeler gibi mobilyalar, kundura ve giyim eşyaları seri üretimle üretilerek iç ve dış piyasalarda pazarlanmıştır. (1325 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1907: 191).

Yine XX. yüzyılın başlarında "İpek Mensucat Fabrikası" adıyla Sivas'ta bir işletme açılmış; ancak koza yetiştirmekte karşılaşılan güçlük nedeniyle bir süre sonra kapanmak durumunda kalmıştır (1325 tarihli Sivas Vilayet Salnamesi, 1907: 192).

Gerek ülke genelinde, gerekse Sivas'ta başlayan cılız da olsa sanayileşme hamlesi 1914'te İmparatorluğun I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla Cumhuriyet yönetimine kadar kesintiye uğramak durumunda kalmıştır.

Sonuç

Sivas, Tanzimatla birlikte elde edilen bazı avantajları kullanmaya başlamıştır. Bu avantajlar arasında XIX. yüzyılın ortalarında yeni idari yapılanma gereği şehir ve kaza merkezlerinde ihdas edilen kurumlar sayılabilir. Sivas ve kaza merkezlerinde oluşturulan belediye, adliye, ticaret ve sanayi meclisleri, okul, hastane, reji (tekel) idaresi, telgrafhane gibi kurumlar, ilk planda şehir ekonomi-

sine katkıda bulunacak önemli sayıda maaşlı çalışan memur kesimi kazandırmıştır. Diğer taraftan kent merkezinde oluşturulan Batı standartlarındaki eğitim kurumları, sağlık ve belediye hizmetleri, şehir nüfusunun XIX. yüzyılın sonlarından itibaren giderek artmasında etkili olmuştur.

Sivas'ın Selçuklular döneminde yakaladığı ticaret şehri olma özelliğini Osmanlılar döneminde büyük ölçüde yitirmiş olmasına rağmen, ticaret, şehir ekonomisinde tarımdan sonra en fazla paya sahip olma gücünü sürdürmüştür. Ne var ki, ticarete konu olan malların bir kısmını, kendi ürettikleri ya da ülke içinde üretilen mallar kadar Sanayi Devrimi sonrasında Anadolu'ya getirilen Avrupa malları oluşturmuştur. Bu bağlamda, Sivas'a gelen Avrupa dokumalarının ucuzluğu şehirde özellikle geleneksel dokuma sektörünün giderek zayıflamasına neden olmuştur.

XX. yüzyılın başlarında gedik teşkilatları kaldırılmış; esnaf ve bağımlı çalışan çırak ve kalfaların sorunları XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehirde ihdas edilen "Ticaret Meclisi" tarafından çözülmüştür. İncelediğimiz süreçte Sivas'ta bağımlı/maaşlı çalışan memurlar dışında yeterli sayıda sanayi işletmeleri kurulamadığından gerçek anlamda bağımlı/ücretli çalışan bir "işçi" kesimi oluşamamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehirde küçük ölçekli, çağına göre modern sayılabilecek birkaç sanayi tesisinin kurulduğu görülmektedir. Bu tesislerin kurulmasında, halkın ihtiyaçlarının yanı sıra, vilayet merkezindeki askeri birliklerin ihtiyaçlarının da önemli ölçüde teşvik edici ve belirleyici etken olduğu kanaatindeyiz. Tavra deresi üzerinde ve kazalarda kurulan un fabrikaları, keza Darül Sanayi-ül Hamidiye işletmesi ve Sivas Deri İslahhanesi özellikle yöredeki askeri birliklerin beslenme ve giyim ihtiyaçlarını karşılama amaçlı kurulmuş sanayi tesisleridir.

XX. yüzyılın başlarında İmparatorluğun I. Dünya Savaşı'na girmesiyle Sivas'ta bu tesislere yenileri ilave edilememiş, eski tesislerin devamlılığı sağlanamamıştır.

KAYNAKÇA

- AINSWORTH, W.F. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Londra 1842.
- AYNURAL, Salih. "19. Yüzyıla Girerken İstanbul Esnafının Hiyerarşik Yapısı", *Sosyal Siyaset Konferansları*, 37-38. Kitap, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1992.
- BAŞEL, Fahreddin. *Sivas Bülteni*, Kamil Kitap ve Basımevi, Sivas 1935.

1308 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi,

1317 Tarihli Maarif Salnamesi.

1321 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi,

1325 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi.

BİRİNCİ, Ali. "Hali Rifat Paşa'nın Tembihnameleri", C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi, S. 3, Sivas 1984.

BURNABY, Fred. *On Horseback Throught Asia Minor*, Londra 1877.

CUINET, Vital. *La Turquie d'Asie*, Paris 1892.

ÇELEBİ, Katip. *Cihannüma*, İbrahim Müteferrika Tabı, İstanbul 1730.

DEMİREL, Ömer. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Yayını, Sivas 1998.

DUPRE, Adrien. *Voyages en Perse Fait dans les Années 1807, 1808, 1809*, Paris 1819.

EKEN, Galip. "Tanzimat Döneminde Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler", *Revak Dergisi*, Sivas 1999.

EKİN, Nusret. *Endüstri İlişkileri*, 6. Basım, Beta Yayınevi, İstanbul 1994.

ESEN, Adem. *Sivas Ekonomisi*, Sivas Belediyesi Yayını, Sivas 1999.

FONTANIER, Victor. *Voyages en Orient*, Paris 1829.

GENÇ, Mehmet. «17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat », *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Tokat Valiliği Yayını, Ankara 1987.

GÜRAN, Tefik. *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, C. 3, DİE Yayını, Ankara 1997.

Halil Rifat Paşa, *Tebihnameler*, Sivas İli Sanat Kültür ve Araştırma Vakfı yayını, Sivas 2001.

KARAMAN, Fikri. *1308 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesi*, Sivashılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, İstanbul 2001.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1991.

KODAMAN, Bayram. "XX. Yüzyıl Başlarında Sivas, 1901", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Tokat Valiliği Yayını. Ankara 1987.

MAHİROĞULLARI, Adnan. "Vasपुरagan-Sivas Takası", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 42, İstanbul 1997.

..... "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Revak Dergisi*, Sivas 1999.

..... *Dünden Bugüne Zara*, Sivas 2000.

.....*Seyyahların Gözüyle Sivas*, Sivashılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, İstanbul 2001.

MARTIN, Edwin W. *The Hubbards of Sivas, A Chronicle of Love and Faith*, Fithian Press, Santa Barbara—1991.

MORDTMANN, A.D. *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, Hannover 1925.

- ÖNSOY, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, T. İş Bankası Kültür Yayını, Ankara 1988.
- ÖZEN, Kutlu. I. Uluslararası Halıcılık Sempozyumu'na Sunulan Bildiri, İstanbul 1988.
- ÖZTUNA, Yılmaz. **Büyük Türk Tarihi**, C. 11, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1982.
- PAÇACIOĞLU, Burhan. "Sivas Ağızlıkçılığı", **İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi**, S.6, İstanbul 1986.
- ..... "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi Politikası ve Sivas'ta Kurulan Bir Komandit Şirket", **Türklük Bilim Araştırmaları**, S. 8, Sivas (1999).
- SAVAŞ, Saim. "Sivasta Kılıççılar Çarşısı", C. Ü. **Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Sivas 1984.
- TOKOL, Aysen. **Sosyal Politika**, Vıpaş Yayını, Bursa 2000..
- TOPRAK, Zafer. **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Remzi Kitabevi, Ankara 1982.
- TOZER, Henry Fanshawe. **Türkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Londra 1881.
- TUŞ, Muhittin. "XIX. Asır Ortalarına Doğru Sivas'ın İktisadi Yapısı", **Revak Dergisi**, Sivas 1995.
- YERASİMOS, Stefanos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C. 2, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

